

Рецензії та огляди

ПІД ЧАС І ПОМІЖ СВІТОВИХ ВІЙН: ОГЛЯД БІЛОРУСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕСТІ* *

Карев Д. В. Белорусская историография и формирование исторического сознания белорусов 1914-1945 гг. (основные тенденции развития в геополитическом контексте эпохи). — Гродно: «ЮрСаПринт», 2016 — 112 с.

Рецензоване видання, з одного боку є логічними продовженням попереднього наукового доробку автора, зокрема його фундаментальної монографії 2007 р.**, а з другого, як і зазначено у самій книзі, напрацьовано при виконанні спільного білорусько-українського проекту за підтримки Білоруського республіканського Фонду фундаментальних досліджень та ДФФД України. Співвиконавцем останнього була дослідна група істориків Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Основна проблематика, яка досліджувалася у рамках цього проекту стосувалася взаємовпливу історичної думки та національного усвідомлення у порівняльному аспекті двох народів: українського і білоруського. Зокрема, було з'ясовано механізм становлення і функціонування української й білоруської історичної думки в період найбільш інтенсивного формування національно-орієнтованої еліти та впливу українського й білоруського історіописання на історичну свідомість українців і білорусів. При цьому виявлено декілька рівнів указаних взаємовпливів. Перший з них – науково-теоретичний, який полягає у тому, що під дією трансформації наукової історичної парадигми відбувається формування нового способу мислення самих професійних істориків. Тут окрім суто сциентистських складників суттєву роль відіграють і позанаукові чинники (у тому числі й політико-ідеологічні). Останній особливо унаочнювався у советській дійсності 1930–40-х рр. Другий рівень полягає у тому, що при поширенні історичної думки через систему освіти, засоби масової комунікації, інші інструменти політики пам'яті відбуваються зміни у колективній свідомості суспільства, передовсім у царині його самоідентифікації.

Потреба дослідження заявленої проблематики обумовлена недостатчею спеціальних вітчизняних (як українських, так і білоруських) досліджень, які б були присвячені впливові найрізноманітніших чинників (власне наукових, суспільно-політичних, соціально-економічних та ін.) на процес становлення історичної свідомості білорусів й українців у компаративістському ключі, у рамках єдиних соціально-політичних і соціокультурних контекстів розпаду Російської імперії, реалій СРСР 1920–30-х рр., II Речі Посполитої (Західна Білорусь, Західна Україна), а також воєнного періоду 1939–1945 рр. З такого погляду з'ясування стану і характеру розвитку білоруської й української історичної науки дозволяє визначити, наскільки вони відповідали соціальним запитам і потребам національного становлення своїх спільнот; якою мірою сприяли становленню нової національної історичної свідомості (як фактори духовної культури й ідеології).

Тому можна цілком солідаризуватися з позицією Д. Карева, який спеціально наголошує на застосуванні компаративного підходу в дослідженні білоруського історіографічного процесу, який аналізується ним у тісному зв'язку, та у порівнянні з аналогічним українським у контексті зародження і становлення модерної білоруської та української націй (с. 9).

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф77/78-2017 «Образы «соседів» на прикордонні України, Польщі, Білорусі: конфліктні історичні дискурси про минуле та моделі примирення».

** Див.: Карев Д. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс : ЕГУ, 2007. – 312 с.

Критичний розгляд білоруської та української історіографічних традиції, що сформувалася під впливом модерного націостановлення, дозволяє автору з'ясувати наскільки вони були типовими для центрально-східноєвропейського ареалу. Отримані знання, в свою чергу, важливі для спростування цілої низки найрізноманітніших історіографічних та історичних міфів щодо характеристики української та білоруської спільноти. Зокрема, й до нинішнього часу зберігає свою актуальність потреба деконструкції т. зв. «традиційної схеми» великодержавної російської історіографії, яка воліє «не помічати» появи національних історичних концепцій та зростання національної свідомості українців і білорусів у модерний час.

Важливою концептуальною складовою рецензованого видання є аналіз зв'язку між українським і білоруським випадками становлення національної парадигми сприйняття минулого, їхнім суспільним визнанням та процесом соціально-політичної трансформації суспільства. Цілком очевидно, що без соціальної та антиімперської революції не відбулося б такої досить швидкої кардинальної зміни історичних уявлень суспільства. Водночас, зрозуміло, що взаємозалежність соціальної та інтелектуальної революції все ж була опосередкованою. Підтвердженням цього постулату може слугувати розгляд розвитку української і білоруської історичної думки як цілком самодостатніх наукових явищ, які спиралися на тривалу європейську інтелектуальну традицію.

Проведений аналіз білоруського і українського випадків становлення національної історіографії дозволяє автору простежити їхню внутрішню еволюцію. Зародившись як суто етнічні моделі, вони поступово набували справді національних рис. Останнє найпоєднаніше виявилось в українському історіографічному процесі: поширенні державницького напрямку, продукуванні нових концепцій історичного часу і простору буття національної спільноти та у спробах включення історії окремих етнічних груп у загальнонаціональний контекст. Білоруська сторона, в силу різних причин, демонструвала помітно скромніші досягнення. Більше того, українська історична наука слугувала дороговказом для багатьох білоруських істориків. Остання теза досить виразно неодноразово артикулюється автором (с. 20–22, 29–30).

Важливою особливістю історіографічного періоду, який досліджується, є те, що національні парадигми відображення минулого формувалися у жорсткій конкурентній боротьбі з імперською історіографією, яка у цей період поступово набуває нової «совєтської» якості. Отже функціонування білоруської і української історичних наук розглянуто відповідно до реальної альтернативної історіографічної ситуації, коли за «право на життя» змагалися не тільки вказані національні парадигми, але й домінуючи, в силу політичних чи культурних обставин, імперські інтелектуальні та ідеологічні конструкти. Більше того, нова суспільно-політична совєтська реальність – передовсім, остаточне оформлення на межі 1920–30-х рр. тоталітарного режиму, створили принципово інші умови для існування і розвитку історичної науки. Остання все більше втрачала свою сциєнтистську складову, поступово перетворюючись на інструмент ідеологічного впливу комуністичного режиму на суспільство.

Рецензована монографія має класичну, логічно витриману і вмотивовану структуру викладі матеріалу. У першому розділі автор подає детальний і прискіпливий аналіз білоруської та української історіографії з теми дослідження, акцентуючи увагу читача на перспективних аспектах наукового пошуку, які й пропонується опрацювати. Тут також подана характеристика джерельної бази. Дмитро Карєв, відомий своїм скрупульозним підходом до джерел, і тут не зрадив цій традиції. Він виокремив й охарактеризував п'ять основних комплексів джерел: «власне історіографічні джерела», тобто найрізноманітніші тексти істориків, періодичні видання, мемуари, ділову документацію та особові джерела (особливо матеріали особистих фондів істориків). На завершення джерелознавчого огляду, автор звернув увагу на окремі лакуни щодо використання матеріалів із закордонних архівосховищ, а стосовно білоруської ситуації вказав на суттєві обмеження, які зумовлені фактичним збереження режиму «спецхрану», передовсім щодо архівів совєтських спецслужб.

У другому розділі «Білоруська історіографія та формування історичної свідомості білорусів у 1914–1930 рр.» автор, окрім білоруського випадку, також особливу увагу звертає і на розвиток української історичної науки. Так, у першому підрозділі, який охоплює воєнний і революційний періоди, аналізується вплив української історичної думки на розвиток національної білоруської концепції історіописання та на формування національної історичної свідомості білорусів. Звертається належна увага на українсько-білоруську співпрацю, на особ-

ливу роль у ній М. Грушевського та інших українських істориків. Винятковий інтерес для українського читача становить інформація про діяльність в цей період діяча білоруського руху А. Луцкевича, ідеолога красевців М. Ромера, культурно-освітню політику БНР та інші чинники, які визначали особливості національної ідентифікації білорусів. Зрештою, автор цілком правомірно виділяє серед політичних чинників, які зумовили появу національного наративу – формування і поширення у масовій свідомості ідеї білоруської державності (с. 35). Також розглянута конкретна громадсько-політична і професійна діяльність українських і білоруських істориків, скерована на національне та державне самовизначення своїх народів.

Другий підрозділ присвячено студіюванню історичної науки в БССР і Західній Білорусі, як чинника формування національної історичної свідомості білорусів у 1921–1930 рр. На думку автора, в цей період відбувається процес активного впровадження національної історичної ідеології в сферу масової історичної свідомості білорусів, а з початком 1930-х рр. у рамках советського режиму відбувається кардинальна руйнація цього напряму національно-культурної політики і фізичне знищення національно-орієнтованих еліт, у тому числі й істориків. Як наслідок починає формуватися советська історична ментальність. В обох цих процесах історіографія відіграла роль могутнього ідеологічного інструменту, сприяла формуванню нової історичної свідомості народів СРСР. Таким чином, виявлення конкретних механізмів впливу інституціональної історичної науки на масову історичну свідомість має чималий науковий інтерес для вивчення фундаментальних основ становлення советської історичної культури й ідеології. Розгром білоруської національної історіографії виступає опосередкованим підтвердженням тієї важливої ролі яку вона відіграла у становленні національної свідомості власного народу.

Доволі критично автор оцінює ситуацію із розвитком історичної науки та національно-історичного усвідомлення в Західній Білорусі, яка перебувала під потужним асиміляційним тиском Другої Речі Посполитої.

Дослідження Д. Карева, в цілому, підтверджує думку про те, що за міжвоєнний період як українська, так білоруська історичні науки пройшли складний процес трансформації та методологічних мутацій – перетворившись із контрокультурних практик щодо імперської історичної моделі у офіційні історіографії, які мали суспільне визнання у межах своїх національних спільнот. При цьому, виконуючи вказану питому етнонаціональну функцію, вони відкривали великі потенційні можливості для подальшого розвитку власне наукової сфери. Розгром же української та білоруської національних історіографій у межах УССР і БССР був насильною ліквідацією здорового соціального і наукового організму, який мав спроможність до належного забезпечення повнокровного розвитку своїх національних спільнот.

Третій розділ монографії «Білоруська історіографія та формування історичної свідомості білорусів у 1930–1945 рр.» має складну структуру. Тут в окремих підрозділах розглянуті основні загальні тенденції розвитку історичної науки в БССР у 1930-х – 1941 рр. та історико-краєзнавчі дослідження в Західній Білорусі в 1921–1939 рр., як фактори формування національної історичної свідомості білоруського суспільства.

До написаного автором, варто було б лише додати, що з початком 1930-х рр. існування національної історіографії підтримувалося лише за рахунок західноукраїнського та емігрантського наукового середовища, які були значно слабкішими між «материкова» історична наука попереднього періоду. У білоруському випадку, ситуація знову таки ускладнювалася тим, що закордонний (віленський) науковий центр традиційно тяжів до інтелектуальної традиції домодерного гатунку і не міг становити реальної конкуренції советській історичній ідеології.

Останній підрозділ третього розділу, у якому висвітлюється проблема білоруського суспільства та стану його історичної свідомості в роки «Великої Вітчизняної війни» (с. 69–74), на нашу думку, найменш вдалий, оскільки в ньому доволі відчутний вплив офіційного дискурсу інтерпретації подій Другої світової війни на території Білорусі. Так, позиція білоруських національно орієнтованих інтелектуалів в умовах нацистської окупації розглядається автором однозначно як колабораціоністська, маніпуляції масовою свідомістю білоруського населення ставляться на карб тільки нацистам тощо.

Щодо ситуації воєнного часу, ми з свого боку, запропонували б іншу модель інтерпретації. Так, можна констатувати, що з початком Другої світової війни спостерігалися помітні зміни у функціонуванні національних історіографій. Тут важливим чинником була не тільки надмірна ідеологізація історичних досліджень, а і поширення советської влади на новий

територіальний простір, на території Західної України і Західної Білорусії. Водночас, із початком німецько-радянської війни і наступною нацистською окупацією території Білорусії й України, виникає принципово нова ситуація для розвитку історіографії та формування історичної свідомості мас. З одного боку, ці процеси опиняються у «силовому полі» надзвичайно напруженого ідеологічного протистояння між нацистським і радянським режимами та національно-визвольним рухом (причому не тільки українським, але й білоруським). З іншого боку, об'єктивно зменшуються можливості для власне наукових досліджень і зростає питома вага популярного і публіцистичного сегментів історичного знання (про що також зазначено в монографії Карєва). Вказані чинники продовжували діяти і на завершальному етапі війни.

І нацистський, і радянський режими намагалися використати національні почуття українців і білорусів у своїх цілях, хоча ще незадовго до початку Другої світової війни планували розщепити їх, як цілісні національні спільноти, на окремих несвідомих людей атомізованого суспільства. Іншими словами, звернення до історичної пам'яті українців і білорусів у 1939–1945 рр. було виявом не стільки поваги до цих народів із боку обох, по суті, окупаційних режимів, – скільки камуфляжем їхньої загарбницької політики. Незважаючи на негативні наслідки, які несло таке лицемірне ставлення обох тоталітаризмів до національної історичної думки, у своєрідний спосіб зросла саме національна (у радянському дискурсі – «патріотична») історична свідомість українського і білоруського народів, – що на переломних етапах війни не гребувала використовувати в своїх інтересах радянська влада. Сподіваємося, що наші міркування будуть корисні не тільки авторові, а й для інших білоруських істориків, як пропозиція до подальшої дискусії.

У розлогіх і обґрунтованих висновках автор підводить підсумки проведеного дослідження. Зокрема, деталізує періодизацію історіографічного процесу, уточнює характер змін, які відбувалися і межах окремих періодів (1918–1920-ті рр. та 1929–1945 рр.). При цьому наголошується на особливому значенні політичної історії, яка була визначальною для трансформації інституцій і концепцій історичного знання. Наголошується на особливій ситуації в Західній Білорусії. На завершення автор окреслює перспективи наукової співпраці білоруських і українських істориків, зокрема, щодо дослідження сучасних університетських центрів Білорусії і України та впливу істориків, які працюють в системі університетської науки на формування історичної свідомості білоруської та української нації. У подальших дослідженнях важливо також визначити методологічні принципи функціонування історичної думки в її взаємозв'язку з національною свідомістю; з'ясувати співвідношення наукового і міфологічного компонентів в історичній думці й науці України і Білорусії.

Структура монографії Д. Карєва також включає список використаних джерел, серед яких представлені матеріали архівного збереження та історіографічні джерела з поля білоруської, польської та української історичної науки. У додатку наводиться список публікацій білоруських учасників творчої групи з виконання вказаного наукового проекту, який нараховує майже три десятка позицій.

На завершення треба згадати, що у тексті монографії простежуються деякі специфічні пострадянські ознаки, характерні для частини сучасного білоруського історіописання. Зокрема, зберігається поділ історіографії вітчизняної історії на «дожовтневий» та «радянський» періоди. Також, для українського читача такі поняття як «Жовтнева революція», «громадянська війна», «Велика вітчизняна війна», «фашистська Німеччина» та низка ін. уже стали помітним анахронізмами. Рецензоване видання не позбавлене й окремих огріхів. Так, до нього чомусь потрапила міфологізована інформація про те, що Грушевський був «першим президентом УНР» (с. 36), невірно вказані ініціали окремих українських істориків, технічні неточності в назвах населених пунктів тощо.

Однак це не применшує наукового значення рецензованої монографії, у якій особлива увага приділена націотворчій функції історичної науки. Д. Карєву вдалося виділити основні етапи розвитку історичної думки і національної історичної свідомості білорусів у рамках спільного з українцями соціокультурного контексту; розглянути взаємодію і результативність наукового діалогу білоруських і українських істориків цього періоду; виявити специфіку проявів «загального й особливого» у впливі білоруської й української історіографії на процес націогенезу й формування національно-історичної свідомості білорусів і українців у 1914–1945 рр.